

LITERATURA

- Apuleius, *Metamorphoses*, ed. & transl. J. Arthur Hanson, Cambridge, Massachusetts & London, England, 1989.
- Apulej, *Zlatni magarac*, preveo Albin Vilhar, Zagreb, 1969.
- Novaković, D., *Lukije ili magarac*, Zagreb, 1987.
- Shlomith Rimmon-Kenan, *Narrative fiction: Contemporary Poetics*, London & New York, 1983.
- Walsh, P. G., *The Roman Novel*, Glasgow, 1994 2.
- Hagg. T., *The Novel in Antiquity*, Oxford, 1983.
- The Search for the Ancient Novel*, ed. J. Tatum, Baltimore & London, 1994.
- Novaković, D. "Priča o preobrazbi čovjeka u magarca u antičkoj književnosti", *Latina et Graeca VIII*, 1980, br. 15, str. 25. - 46.
- Smith, W. S. jr., "The Narrative Voice in Apuleius' *Metamorphoses*", *Transactions and proceedings of the American Philological Association*, vol. 103, 1972, str. 513. - 534.
- Cocchia, E., *Romanzo e realta nella vita e nell' attivita letteraria di Lucio Apuleio*, Catania, 1915.
- Apuleius Madaurensis, *Amor and Psyche*, "A commentary on the tale by Apuleius by Erich Neumann", transl. by Ralph Manheim, Princeton, 1971.
- The Oxford History of the Roman World*, ed. Boardman, J., Griffin, J., Murray, O., Oxford, 2001.
- Vratović, V. "Rimska književnost", *Povijest svjetske književnosti*, Knjiga 2., Zagreb, 1982., str. 191.- 312.
- Solar, M. *Teorija književnosti*, Zagreb, 1987.
- Leksikon antičkih autora*, ed. D. Škiljan, Zagreb, 1996.
- Frangoulidis, S. "Scaena feralium nuptiarum: Wedding imagery in Apuleius' tale of Charite", *American journal of philology*, vol. 120, br. 4., 1999, str. 601. - 617.
- Graverini, L., "Influenze della letteratura storiografica in Apul. Met.", *A web page devoted to Apuleius by Luca Graverini*, 1996.

Jasenko Zekić

Carska prisutnost u epigrafiji Pule i pulskog aģera

1. UVOD

Višestoljetna je rimska vladavina imala svojih uspona i padova. Analogno s istraženim pojavama diljem rimskog carstva taj slijed možemo promatrati i u koloniji Poli, najjužnijoj koloniji Histrije. Pola, odnosno današnja Pula, kao grad u pravom smislu nastaje negdje oko 44. g. pr. Kr., a veže se za utemeljenje kolonije.¹ Međutim, kontinuitet naselja na mjestu nastanka urbsa kolonije seže približno jedno tisućljeće ranije, a po nekim je pretpostavkama na tome mjestu mogla biti locirana Faverija, jedno od naselja Histra koje su Rimljani opustošili u drugom histarskom ratu.²

Od 177. g. pr. Kr. pa do vremena osnivanja kolonije na mjestu starijeg gradinskog naselja, odnosno kasnijeg urbsa kolonije, vjerojatno je postojao manji vojni logor ili postaja s ciljem zaštite osvojenog teritorija kao i nesmetanog protoka trgovine.

Osnutkom kolonije Pole jug Istre dobiva sasvim drugi značaj, međutim, radi simpatija prema Cezarovim ubojicama razvoj grada neko vrijeme stagnira. Konsolidacijom svoje vlasti Oktavijan August potiče ekspanziju grada koja se nastavlja i za njegovih nasljednika Julijejsko- Klaudijejske dinastije. Gradski bedemi s dvanaest vratiju, malo scensko kazalište unutar te veliko izvan njih, amfiteatar i dr., oslikavaju veličinu grada koji je po nekim procjenama brojio između 4000 i 5000 stanovnika.³ Kolonija je Pola kao dio Histrije bila u povlaštenom položaju i pod izravnom vlašću Rima pa je svakako i carski utjecaj i prisutnost bila izravnije izražena.

Carska se prisutnost u nekadašnjoj rimskoj Puli može pratiti kroz više segmenata. Moramo na početku razjasniti kako carska prisutnost ne podrazumijeva njihovu osobnu prisutnost i boravak u Puli, premda, iako dokazano tek na primjeru jednog pripadnika uže carske obitelji, nije isključeno.

Arheološki ostaci, sačuvani zapisi antičkih autora te epigrafski natpisi zapravo su jedini relevantni dokazi pomoću kojih možemo istraživati

¹ Robert Matijašić, *Antička Pula*, Pula, 1996., 39-45.

² Robert Matijašić, "Smještaj Mutile i Faverije u svjetlu topografije južne Istre", *Opuscula Archaeologica*, (u tisku).

³ Robert Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium*, Pula, 1988., 93-95.

prisutnost, odnosno utjecaj careva na rimsku koloniju Polu. Rezultati različitih istraživanja doveli su do spoznaja o postojanju carskih zemljišnih posjeda na kojima su boravili pripadnici uže i šire carske obitelji, praćeni velikim brojem robova.⁴ Vrlo raširen carski kult potvrđuju danas sačuvani posvetni natpisi carevima, locirana sala carskog kulta, kao i velebni, danas sačuvani hram na pulskom forumu posvećen božici Romi i caru Oktavijanu Augustu. Carski portreti Antonije i Agripine Minor⁵, fragmenti statua imperatora te sačuvani miljokazi s imenima careva samo potvrđuju vezu careva s Pulom. Najizravnije o tome ipak svjedoče epigrafski natpisi s izravnim spomenom imena careva ili pripadnika njihovih obitelji. U najvećoj mjeri to su već spomenuti posvetni natpisi na bazama statua, a u manjoj mjeri to su miljokazi kao dokaz razgranate trgovine i cestovne povezanosti.

Posrednim putem natpisi o carevima govore i kroz sačuvana carska obiteljska imena te imena robova oslobođenika s umetnutim imenima careva koji su ih oslobodili. Rezultat toga je i određen broj onomastičkih studija koje su u svojim proučavanjima obuhvatile i spomenutu kategoriju carskih obiteljskih imena.

Svi navedeni fragmenti oslikavaju jednu značajnu epohu koja je iza sebe ostavila mnoge velebne građevine, kako na području cijelog nekadašnjeg carstva, tako i u današnjoj Puli.

2. KORPUS CARSKIH NATPISA

U korpus latinskih rimskodobnih natpisa ulazi i određen broj natpisa s imenima careva, odnosno članova njihovih obitelji. Međutim, i velik dio ostalih natpisa također govori o prisutnosti careva, npr. natpisi koji spominju imena robova oslobođenika ili konzula.

Najupečatljiviji carski natpis danas je sačuvan na arhitravu Augustovog hrama, a glasi: *Romae et Augusto [caes(ari), d(ivi) f(ilio), p(atri) p(atriciae)]*.⁶ Ostatak natpisa zapravo je niz rupa u koja su nekoć bila utisnuta brončana slova. Natpis se spominje u nizu publikacija zbog pozicije na kojoj se nalazi. Spada u posvetne natpise slaveći božicu Romu (personifikaciju domovine) te cara

⁴ Alka Starac, "Carski posjedi u Istri", *Opuscula Archaeologica*, 18, 1994., 133-145.

⁵ Nenad Cambi, Marija Kolega, "Antički portret u Dalmaciji i Istri", katalog izložbe, Zadar, 1990., 26-27.

⁶ Bruna Forlati Tamaro, *Inscriptiones Italiae, X, 1, Pola et Nesactium*, Rim, 1947., (nadalje u tekstu: IIt X/1), br. 21.; Gian Rinaldo Carli, *Antichità Italiane* II, 1794., 37; Pietro Kandler, *Iscrizioni dei tempi romani rinvenute nell' Istria*, Trst, 1855., br. 170.; Gino Pavan, "Il rilievo del Tempio d' Augusto di Pola", AMSI, n.s. 19., Poreč-Trst, 1971., 8-76.

(Oktavijana) Augusta. U slobodnom prijevodu glasi: Romi i caru Augustu, božanskom sinu i ocu domovine.

Jedan iz niza danas izgubljenih natpisa, sačuvanih u prijepisima kodeksa, jest posvetni natpis Neronu Cezaru, Germanikovu sinu, a glasi: *Neroni Caesari/ Germanici f(ilio)/ Ti(beri) Augusti nep(oti)/ d(ivi) Augusti pronep(oti)/ [flamini Augustali---]*.⁷ Neron Cezar Germanik bijaše sin Germanika (Klaudijeva brata) i Agripine te brat cara Kaligule i Agripine Minor. Tiberiju je do 23. godine umro usvojeni sin Germanik te rođeni sin Druz. Tada je Lucije Elije Sejan prefekt pretorije pokušao iskoristiti povoljnu priliku i naslijediti Tiberija. Namjeravao se oženiti Druzovom udovicom i Germanikovom sestrom Klaudijom Livilom, međutim, cijelu je urotu raskrinkala Antonija Minor pa je Sejan pogubljen. Neron Cezar, oženjen mladom kćeri brata Druza, umro je 26. godine na otoku Kapri.⁸

Uz spomenuti izgubljeni natpis baze statue posvećene Neronu Cezaru Germaniku, na forumu je bio podignut i spomenik caru Vespazijanu od kojeg je danas također ostala sačuvana samo baza (kao i svih natpisa koji će biti navedeni u daljnjem tekstu). Pronađen u blizini današnje katedrale te prenesen u tršćanski muzej, taj natpis glasi: *[I]mp(eratori) caesa[ri] T(ito) Flav(io) Vespasiano A[ug(usto)] pontifici ma[x(imo)] trib(unicia) pot(estate) IIII, imp(eratori) [X] p(atri) p(atriciae) co(n)s(uli) IIII de[signato] V*. Natpis je podignut 72. godine kada je Vespazijan bio konzul četvrti put zajedno s Titom.⁹ Iz njega nadalje čitamo da je izabran i peti put za konzula za sljedeću godinu te da je od senata deset puta primio svečani vojnički pozdrav prilikom pobjeda. Iz sačuvanih miljokaza zna se da je obnovio ili izgradio Flavijevsku cestu od kolonije Tergeste do Pole te da je po predaji posvetio popularnoj Antoniji Cenidi, svojoj velikoj ljubavi završen pulski amfiteatar.¹⁰

Tri sačuvana miljokaza dokaz su razgranate cestovne mreže rimske Istre i time njezinog povezivanja s Akvilejom, Liburnijom, Norikom, Dalmacijom, Panonijom i drugim krajevima. Na Antoninovom itineraru pronalazimo pravac od Akvileje do Pole (*Aquileia-Fonte Timavi-Tergeste-Ningum-Parentium-Pola*) te od rijeke Timav do Tarsatike (*Fonte Timavi-Avesica-Ad Malum-Ad Titulos-Tarsatica*) dok je na Tabuli Peutingeriani prikazan pravac od Akvileje

⁷ Pietro Kandler, *Notizie storiche di Pola*, Poreč, 1876., 106.; IIt, X/1, br. 36.

⁸ Gaj Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*, Beograd, 2000. (u prijevodu Nikole Šopa), 83-119. John Bordman i dr., *Oksfordska istorija rimskog sveta*, Beograd, 1999., 162. (naslov izvornika: *The Oxford History of the Classical World*, Oxford University Press, 1986., 1988.).

⁹ IIt, X/1, br. 40.; Pietro Kandler, *Notizie...* 121.

¹⁰ Alka Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji: Istrija, Pula*, 1999., 82.

do Tarsatike preko Pole (*Aquleia-Fonte Timavi-Tergeste-Parentio-Pola-Portus Planaticus-Arsia f.-Alvona-Tarsatica*).¹¹

Od tri poznata miljokaza dva spominju Vespazijana (69.-79), a jedan Tita (79-81). Titov miljokaz pronađen je negdje na potezu između Galižane i Fažane, a datira se između srpnja i prosinca 79. godine, glasi: *Imp(erator) T(itus) Caesa[r] Vespasianus/ Aug(ustus)/ [p]ontif(ex) max(imus), trib(unicia)/ pot(estate) VIII/ [i]mp(eratori) XIII/ [p(ater) p(atriciae), cons(or) co(n)s(uli) VII viam F(laviam) f(ecit)]*.¹² Naslijedivši svoga oca, Tit je u financijski stabilnom carstvu vladao u slozi sa senatom, a završio je i gradnju Koloseuma u Rimu.¹³ U vrijeme kada je natpis nastao, Tit je kao imperator četrnaest puta primio svečani vojnički pozdrav, konzulsku funkciju obnašao je sedam, a tribunsku devet puta. O prisutnosti Flavijevaca u Istri govore mnogi natpisi oslobođenika, a pripisuje im se i vlasništvo nad radionicom opeka sa sačuvanim pečatom *Pansiana*.¹⁴

Prvi od dva Vespazijanova miljokaza postavljen je između srpnja i prosinca 74. godine na cesti prema Trstu, a glasi: *Imp(erator) Caes(ar) Vespasianu[s] Aug(ustus)/ pontif(ex) ma[x(imus) trib(unicia)] pot(estate) X, [imp(erato)r---] censor, co(n)s(ul) VIII [des(ignatus) VII[II] viam Flavi[am] f(ecit)]*.¹⁵ Iz njega čitamo da je Vespazijan obnovio ili izgradio flavijevsku cestu u vrijeme kada je tribunsku dužnost obavljao deseti put te izabran deveti put na mjesto konzula za narednu godinu.

Drugi Vespazijanov miljokaz kvadratne je baze s dva odvojena natpisa. Prvi, sličan prethodnome, glasi: *Imp(erator) Titus Caesar/ Vespasianus Aug(ustus)/ pont(ifex) max(imus) tr(ibunicia) pot(estate) IX/ imp(erator) XIII, p(ater) p(atriciae), censor, co(n)s(ul) VII/ viam F(laviam) f(ecit)/ XII*. Po konzulskoj časti i broju svečanih vojničkih pozdrava možemo zaključiti kako je ovaj miljokaz nešto stariji od prethodnoga. Drugi natpis na istom miljokazu, naknadno uklesan, spominje trojicu careva iz 4. st.: *Valentinijana, Valensa i Gracijana, a glasi: D(omini) n(ostr) tres/ Val<e>ntiniano/ Valenti et/ Gra<tia>no aug(ustis)/ b(ono) r(ei) [p(ublicae)] n(atus)/ XII*.¹⁶ Braća Valentinijan i Valens (iz Cibala) te Valentinijanov sin Gracijan vladali su zajedno (367-375) i spominjani kao

¹¹ Robert Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre*, Pula, 1998., 419-420.

¹² II t, X/1, br. 706.

¹³ Gaj Svetonije Trankvil...161-166.; N. A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd., 1997., 381-382.

¹⁴ Pietro Kandler, *Notizie...* 123.

¹⁵ II t, X/1, br. 705.

¹⁶ II t, X/1, br. 707.

*domini nostri tres*¹⁷, a 369. godine donijeli su zajedničku konstituciju kojom se potvrđuje edikt iz Neronova doba o davanju imuniteta na portorij¹⁸ aktivnim vojnicima.

Godine 1907. u Nezakciju je pronađen žrtvenik sa sljedećim sadržajem: *[Fa]ustinae Aug(ustae), Aeli Antonini Aug(usti) Pii fil(iae), Aureli Caes(aris) uxori, d(ecreto) d(ecurionum)*.¹⁹ Iz natpisa čitamo posvetu vijeća dekuriona Faustini Augusti, kćeri Elija Antonina Pija i supruzi Marka Aurelija.²⁰ Faustina je kao vjerna supruga pratila Marka Aurelija na svim njegovim pohodima, a na jednome od njih je i umrla. Njezin suprug izvanredno retorički obrazovan te sklon stoičkom učenju, posebice stoičkoj etici, u svome djelu *Samomu sebi* filozofski je iznio svoje tugovanje za suprugom i vlastito poimanje smrti.²¹

Natpis iz 198. godine Marka Aurelija Menofila, raspoređen u trinaest redova, glasi: *Imp(eratori) Caes(ari) L(ucio) Septimio Severo Pio Pertinaci Aug(usto), pont(ifici) max(imo) trib(unicia) p(otestate) VI, imp(eratori) XI, co(n)s(uli) II, p(atrici) p(atriciae), M(arcus) Aurelius Menophilus, ornatus iudicis eius, equo publ(ico), sacerdos Tusculan(us), aedil(is) Polae, cum Menophilo patre, lib(erto) Aug(ustorum) n(ostrorum) ex procurat(ore) indulgentissimo [principi], l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum)*.²² Otac Marka Aurelija Menofila, oslobođenik Marka Aurelija (161-180) i Lucija Vera (161-169), bio je vrhovni upravitelj carskih dohodaka (*procurator*). Marko Aurelije Menofil imao je titulu tuskulanskog svećenika te je vršio službu edila u koloniji, a bio je počašćen i titulom viteza. Na natpisu osim punog imena Septimija Severa (i neizostavne službe vrhovnog svećenika), saznajemo kako je tada vršio tribunsku dužnost šesti, konzulsku drugi put te da je od senata kao imperator jedanaest puta primio svečani vojnički pozdrav. Kandler natpis donosi u potpuno drugoj verziji, a oslanjajući se na krivi prijepis Gian Rinalda Carlja. Kandlerov natpis transkribirao bih otprilike ovako: *Imp(eratori)*

¹⁷ AUGG kratica je koja označava paralelnu vladavinu dvojice careva (*augustis*), a AUGGG za vladavinu trojice njih.

¹⁸ Alka Starac, *Rimsko vladanje...*, 97: Portorij je bio poseban porez na robu pri svakoj promjeni statusa teritorija kroz koji je roba prolazila.

¹⁹ II t, X/1, br. 671.

²⁰ N. A. Maškin, u nav. dj., 316. Tita Aurelija Bojonija Antonina usvojio je u pedesetoj godini Hadrijan te mu promijenio ime u Tit Elije Antonin Pije.

²¹ Marko Aurelije, *Samomu sebi*, (u prijevodu Zvonimira Milanovića), Zagreb, 1996., 102. "Došao je red na Faustinu, zatim na Antonina... A gdje su sad oni oštromni, budućnosti svjesni ljudi, gdje su?... Jednodnevna bića. Ostali odavna i za kratko vrijeme zaboravljeni... Sjeti se da će se tvar od koje se sastojiš pretvoriti u prah ili će se duh tvoj ugasiti, promijeniti mjesto i naći se drugdje."

²² II t, X/1, br. 41.

Caes(ari) L(ucio) Aurelio Vero/ Aug(usto) Armenaico, Med(ico), Parthico/ maximo trib(unicia) p(otestate) VI, co(n)s(uli) II, p(atrici) p(atriciae)...²³ ostali dio natpisa ispravno je prepisan, osim *aedilis Polae* koji Kandler čita kao *aedilis Polensis*. Prema popisima konzula, Lucije Ver (161-169) je konzulsku čast po drugi put obnašao 167. godine što i datira natpis, a titule *Armenaicus, Medicus* i *Parthicus* koje je stekao nešto prije u pobjedama nad Medijom, Partijom i Armenijom samo potvrđuju tu godinu.²⁴ Međutim, drugi dio natpisa koji spominje osloboditelje roba Menofilovog oca, nikako se ne slaže s prvim dijelom budući da su ta dvojica upravo zajednički vladari Marko Aurelije i Lucije Ver.

Godine 1857. u antičkim zidinama blizu Augustovog hrama pronađeno je stražnje pročelje mramorne baze razbijene na tri dijela i datirane u 227. godinu. Prvi dio baze čini prikaz svećenika s kipićem u činu žrtvovanja i natpisom LITA/SI. Premda je pokušano razrješavanje te kratice kao *L(uci) Itasi*, ono i dalje otvoreno.²⁵ Usudujem se, s obzirom na prikaz svećenikova žrtvovanja, pretpostaviti da sam natpis opisuje čin žrtvovanja, povezujući ga s latinskom riječi *litatio* sa značenjem "žrtvovanje uz povoljne znakove". Još bolje bi ovu tezu mogao potvrditi glagol *litare* sa značenjem "žrtvovati uz povoljne uvjete; steći povoljne znakove, a čiji infinitiv perfekta glasi *litasse*.

Za sljedeća dva dijela nije utvrđeno jesu li sadržajem povezani, odnosno radi li se o jednom raspuklom ili dva zasebna natpisa. Na lijevom boku jednoga od njih nalazi se figura ratnika.²⁶ Prvi natpis (ili dio natpisa glasi): *Q(uinto) Mursio Q(uinti) [F(ilio) Vel(ina)] Plinio Miner[viano](duo)vir(o), patro(no) c[ol(oniae)] coll(egium) dendroph(orum)/ ob merita eius e[x aere] conlato l(oco) d(ato) [d(ecreto) d(ecurionum)] Exemplum decre[ti] M(arco) Nummio Senecione Albino, M(arco) Laelio [Maximo co(n)s(ulibus)] [quod verba facta sunt in honorem].*

²⁷ Njega kao i pripadajući mjedeni spomenik kolegij dendrofora posvećuje Kvintu Mursiju svom patronu za dobročinstva, a imena konzula Marka Numija Albina te Marka Lelija Maksima datiraju ga u 227. godinu, tj. u vrijeme vladavine Aleksandra Severa (222-235).

Drugi natpis (ili dio) glasi: *[Q(uinti) Mursi Plini Minerv]iani[---] in et/ [---] beneficia erga col[legium] experinem(u)r/ [---] imp(eratoris) Caes(aris) L(uci) Septimi] inv[er]i*

²³ Pietro Kandler, *Notizie...* 106.

²⁴ N. A. Maškin, u nav. dj., 402.

²⁵ IIt, X/1, br. 84. Reichel razrješava pojam kao genitiv imena, a Tamaro kao dio imena Kvinta Mursija.

²⁶ Carlo Gregorutti, "La fulonica di Pola ed iscrizioni inedite polensi", *Archeografo Triestino*, n. s., br. 4, (Trst, 1876/7.), 97-118., (o natpisu, 101-104).

²⁷ IIt, X/1, br. 84.

Severi/ [Q(uitus) Mursius Plinius Miner]vianus filius eius in/ [---] collegium n(ostrum) suscepe/[rit et --- au]ctoritatetemq(ue) suam/ [---] collegiu]m n(ostrum) adrogaretur. Nunc/ [vero honorem in eum p]otissimum quoque/ [decevimus, ita ut qu]antum beneficii tan/[tum ei univers]o consensu rem[uneran]/[tumsit sit ob insignia ei]us adfectioni(s)/ [merito, et statua] ae(nea) ex nostro in foro po/[natur Patronus] nobis libenter adquies/[cit honore contentu]s, quod ei a nobis debeat ut/[---]ob]equio ad referendam gratiam./ [Quare---]ebione et Iul(ium) Chrysogonum/ [et---]um Clementianum Levoni(um)/ [ut decretum ordi]nis n(ostrum) in notitiam ei per/[feratur---]mo suo locum quem ipse/[elegerit---] verba in basi statue quam/ [primum perscriberentur].²⁸ Vrlo oštećen tekst natpisa u ukupno dvadeset i jednom retku djelomično je rekonstruiran. Spominju se dobra djela prema kolegiju (dendrofora) Kvinta Mursija i vjerojatno cara Septimija Severa (193-211). Nadalje se spominje njegov istoimeni sin kojemu kolegij zbog njegovih vrлина podiže u čast spomenik (mjedenu statuu s natpisom). Budući da je vremenski period između Septimija i Aleksandra Severa relativno kratak, vjerojatno se radi o jednom natpisu sa spomenom oca i sina.

Sljedeći u nizu žrtvenika pronađen je 29. rujna 1901. godine u Nezakciju²⁹. Grubo obrađen žrtvenik, koji je u početku služio kao baza danas nesačuvanoj statui, sadržava natpis koji glasi: *Imp(eratori) Caes(sari) M(arco) Anto(nio) Gordiano/ pio fel(ici) aug(usto) p(ontifici) m(aximo) p(atrici) p(atriciae) r(es) p(ublica) Nes(actiensum).*³⁰ Gordijan III (238-244) došao je na vlast nakon borbi vojničkog cara Maksimina (235-238) s njegovim djedom i ocem. Nakon njihovih tragičnih smrti vladao je četrnaestogodišnji Gordijan do ubojstva u ratu s Perzijom.³¹ Baza koja je nekoć stajala zajedno sa statuom na forumu u Nezakciju, iskorištena je za pojačanje zidina Nezakcija u doba invazije barbara gdje je i pronađena 1901. godine. Drugi značaj natpisa je ime Nezakcija koje se spominje kao *Res Publica Nesactiensum*.³²

U pulskim gradskim zidinama u 19. stoljeću pronađen je žrtvenik kojeg je vijeće dekuriona podiglo caru Karakali. Natpis glasi: *Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aurelio Antonino Pio Fel(ici) Aug(usto), Part(hico) Max(imo), Brit(anico) Max(imo), pont(ifici) max(imo), trib(unicia) pot(estate) XVI, imp(eratori) II, co(n)s(uli) III, p(atrici) p(atriciae), proco(n)s(uli), divi Severi, fil(io), divi M(arci) Antonini*

²⁸ IIt, X/1, br. 84.

²⁹ Lujo Margetić, "Respublica Nesactiensium", *Živa Antika*, Skopje, 1983., 195-200. Nezakcij je kao nekadašnja histarska prijestolnica u rimsko doba u okviru kolonije Pole imao zaseban status kao *Res Publica* što mu je davalo određene povlastice.

³⁰ IIt, X/1, br. 672.

³¹ N. A. Maškin, u nav. dj., 67-69.

nep(oti), *divi Antonin(i) Pii pronep(oti)*, *divi Hadriani abnep(oti)*, *divi Traiani et divi Nervae adnep(oti)*, *magno imperatori d(ecreto) d(ecurionum)*.³³ Marko Aurelije Antonin, poznatiji kao Karakala (188-217), vladao je s osloncem na vojsku i pretorijance. Ubio je vlastitog brata te progonio senatore. Uspostavio je *Constitutio antoniniana* (gotovo svim slobodnim stanovnicima carstva dao je građanska prava), a sve zbog izjednačavanja kod plaćanja poreza. Vodio je ratove s germanskim plemenima Hatima i Alamanima te Karpima i Jazigima na Dunavu. Godine 216 porazio je Parte, a sljedeće godine ubijen je u zavjeri.³⁴ Iza sebe je ostavio grandiozne terme, jedan od spomenika današnjeg Rima. Titule *Parthicus Maximus* i *Britanicus Maximus* spomenute na natpisu zaradio je pobjedama protiv Parta i Britanaca pa mu je i iskazani dvostruki vojnički pozdrav (*imperator II*), rezultat tih dviju pobjeda. Četiri puta je bio konzul (prema konzulskim tablicama: 202., 205., 208. i 213. godine). Natpis ga spominje i kao sina Septimija Severa, unuka Marka Antonina, praunuka Antonina Pija, prapraunuka Hadrijanovog te praprapraunuka Trajana i Nerve.

Sedam godina nakon pronalaska natpisa sa spomenom Gordijana III u Nezakciju je pronađen žrtvenik koji je nakon prenošenja u Pulu završio u Tršćanskom muzeju. Natpis glasi: *Imp(eratori) Caes(ari) [M(arco)] Iulio [Philipo--]*. Taj gotovo uništen natpis spominje Benussi, oslanjajući se na Puschija, kao fragment baze carskog kipa.³⁵ Iz natpisa ne možemo zaključiti radi li se o nasljedniku Gordijanovom Filipu Arapinu (243-249) ili njegovu sinu Filipu Mladem (247-249). Međutim, postoji i jedan žrtvenik pronađen u Labinu, sačuvan u cijelosti, datiran u 245. godinu, a glasi: *M(arco) Iulio/ Severo/ Philipo/ nobilissimo/ principi/ iuventutis/ Respublica/ Albonessium*.³⁶ Budući da je labinski natpis posvećen Filipu Arapinu, a njegov je sin tek kasnije postao suvladar svome ocu, pulski natpis bi analogijom mogli povezati s dotičnim³⁷.

Godine 1842. u ostacima gradskih zidina Pule, u blizini Augustovog hrama, pronađena je baza statue s natpisom u prilično lošem stanju koji glasi: *Ulp(a)e Seve/ rin(a)e Aug(ustae)/ coniugi d(omini) n(ostri)/ Aureliani in/ victi Aug(usti), / matri*

³³ IIt, X/1, br. 42.

³⁴ N. A. Maškin, u nav. dj., 67-69.

³⁵ IIt, X/1, br. 673. ; Bernardo Benussi, "Dalle annotazioni di Alberto Puschi", *Archeografo Triestino*, ser. III, vol. XIV, (Trst, 1927/28.), 248-272, (o bazi stupa, 271).

³⁶ Pietro Kandler, *Iscrizioni...* br. 528. Albona i Flanona nalazile su se prema tadašnjim granicama u Liburniji. Granica između Histrije i Liburnije nalazila se na rijeci Raši (*Arsia flumen*).

³⁷ IIt, X/1, br. 43.

cas/ trorum, res pub(lica)/ Polens(ium). Supruzi osnivača, tzv. ilirske dinastije careva Lucija Domicija Aurelijana (270-275) *res publica Polensium* podigla je spomenik koji je vjerojatno uz ostalu plejadu stajao na forumu. Njezin suprug (ponovno okupio izgubljene dijelove carstva: Galiju od Gota, Hispaniju i Panoniju) kao prvi car u povijesti Rima proglasio je sebe gospodarom i bogom (*dominus et deus*)³⁸ dok je Ulpija Severina, kako čitamo iz natpisa, bila pokroviteljica i zaštitnica vojnih logora (*mater castrorum*).

Godine 286 Dioklecijan je za suvladara izabrao Maksimijana (286-305), a svaki od njih po još jednog suvladara nazvanih cezarima. Iz razdoblja te tetrahije sačuvan je fragment natpisa koji glasi: *[Imp(eratori) Cae]s(ari) M(arco) Aurelio [Val(erio)] Maximia[no] Pio] Felici [invict]o Aug(usto) [---]*.³⁹

Posebno zanimljiv natpis ugrađen je danas u nosač krajnjeg lijevog luka Komunalne palače na pulskom forumu. Taj natpis ima svog blizanca na parentinskom ageru, a oba su značajna zbog, tzv. osude na zaborav (*damnatio memoriae*) kada su novi vladari težili ukloniti svaki trag svog prethodnika ukoliko su vlast pridobili na pravno diskutabilan način.⁴⁰ Pulski natpis, koji se datira između 307. i 323. godine, glasi: *[Imp(eratori) C<a>esa(ri) Val(erio) Liciniano Licinio Pio] Felici invicto Aug(usto) res p(ublica) Pol(ensium) d(evota) nu(mini) m(aiestati) <q>ue eius*.⁴¹ Iz natpisa se čita jednostavan sadržaj u kojem *res publica Polensium* svome «numenu i svetosti» caru Liciniju (308-324) posvećuje natpis. Porečki natpis, nešto dužeg sadržaja i datiran u 310. godinu, glasi: *Imp(eratori) C<a>esari [Val(erio) Liciniano Licinio Pio] Felici invicto, Augusto, p(ontifici)/ m(aximo), trib(uniciae) p(otestate) III, co(n)s(uli)/ p(atri) p(atriciae), proco(n)s(uli), R(es) P(ublica)/ Parentinor(um)/ d(e) v(oto) nu(mini) mai(estati)/ q(ue) {A} eius*.⁴² Za razliku od pulskog, porečki natpis navodi sve careve titule i funkcije koje je obnašao, međutim, na oba natpisa jasno je vidljivo namjerno brisanje carevog imena (...*Valerio Liciniano Licinio...*). Poznato je da su Konstantin Veliki (306-337) i Licinije vladali zajedno dokaz čega je i Milanski edikt iz 313. godine (edikt o slobodnom ispovijedanju kršćanstva). Godine 324. između Konstantina i Licinija započinje rat u kojem Licinije biva poražen, prognan u Solun i naposljetku ubijen.⁴³ Upravo je to i razlog damnacije pulskog i porečkog natpisa koja je uslijedila vjerojatno već te 324.

³⁸ N. A. Maškin, u nav. dj. 479-480.

³⁹ IIt, X/1, br. 44.

⁴⁰ Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula, 2003., 138-139.

⁴¹ IIt, X/1, br. 45.

⁴² A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae, 10, 2, Parentinum*, Rim, 1934., (nadalje u tekstu: IIt, X/2), br. 7.

godine. Važno je napomenuti kako je stariji Konstantinov sin Krisp Cezar ubijen 326. godine na carskim posjedima u okolici Pule.⁴⁴

Godine 1999. kod Herkulovih vrata u Puli pronađen je ulomak spomenika odnosno baze (žrtvenika) statue koja je u kasnoantičko doba bila ugrađena kao materijal za pojačanje zidina. Na desnoj strani nalazi se reljef spiralno zavijenog augurskog štapa (litusa) dok je natpisno polje oštećeno sa svih strana. Iznad reljefa plitice (patera) sačuvana su tri natpisna reda: [A]ugusto S[acrum]V [] Vibiu[s] C(ai) [f(ilius)] V[el(ina tribus)]V [p(osuit) l(ibens)]V (patera). Natpis je vjerojatno bio posvećen Oktavijanu Augustu pa je u prvom uništenom redu najvjerojatnije pisalo: *Imp(eratori) Caes(ari) divi f(ilio) Augusto*, odnosno ukoliko je nastao nakon smrti, *divo Augusto*.⁴⁵

Poznata su još dva natpisa vezana za cara Klaudija. Prvi od njih podignut je još u vremenu dok Tiberije Klaudije nije postao carem; između 37 i 41. godine, a glasi: [Ti(berio) C]laudio/ [Dru]si German(ici) f(ilio)/ [Ner]oni Germanico/ [augu]ri, sodali Augustali, / [sod]ali Titio, co(n)s(uli).⁴⁶ U njemu se on spominje kao konzul, pripadnik augustala (svećenski kolegij od 25 članova, osnovan za Tiberija Augustu u čast) te član svećeničkog zbora što ga je po tradiciji osnovao sabinski kralj Tito Tacije.⁴⁷

Drugi natpis pronađen je u ulici Sergijevaca, a datiran u 45. godinu. Natpis glasi: *Ti(berio) Claudio Drusi f(ilio) Caesar[i] Augusto Germ(anico), pontif(ici) max(imo), trib(unicia) pot(estate) V, imp(eratori) VIII, co(n)s(uli) III, desig(nato) IIII, p(atri) p(atriciae)*.⁴⁸ Ovaj je natpis posvećen Klaudiju kao caru kada je on već triput obnašao konzulsku dužnost te četvrti put izabran za narednu godinu. Tribunsku vlast po peti puta obnašao je od 25. siječnja 45. godine, a 24. siječnja naredne godine primio je vojnički pozdrav od senata po deveti put (*imperator IX*). Ovim dvama natpisima možemo pridodati i natpis Antonija Feliksa, oslobođenika Antonije Minor o kojemu će biti više riječi u poglavlju o carskim posjedima i carskim oslobođenicima, čime će biti zaokružen korpus svih natpisa koji spominju careve i pripadnike njihove obitelji.

U ostalim dijelovima Istre poznat je također određen broj natpisa istoga karaktera pa neke od njih analogije radi možemo spomenuti. Uz već spomenuti natpis caru Liciniju na parentinskom ageru možemo izdvojiti još

⁴⁴ Ammianus Marcellianus, *Res gestae ab excessu Nervae* (14, 11, 20).

⁴⁵ Alka Starac, "Novi nalaz spomenika božanskom caru", *Godišnjak muzealaca i galerista Istre*, god 6, (Pula, 2000.), 5-7.

⁴⁶ II t, X/1, br. 37.

⁴⁷ Milan Žepić, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb, 1881.; dodatno objašnjenje uz pojam *titus*.

⁴⁸ II t, X/1, br. 38.

dva natpisa. Prvoga od njih neki Publije Gaj Sekundo posvećuje Septimiju Severu kojemu su zbog njegovih trijumfa uklesani i pridjevci *arabicus* i *parthicus*, a zbog širenja uprave na provincije nazvan je *propagator*.⁴⁹ Drugi natpis koji glasi: *D(eo) s(ancto) i(nvicto) M(ithrae)/ pro salute et/ vic[t]oria s(anctissimorum) d(omorum) n(ostrorum)/ Philippor[um] Aug(ustorum)/ et Otaciliae Sever(a)e Aug(ustae)/ Charitinus l(ibertus) sub proc(urator)/ et Sabinianus l(ibertus) ad/ iut(or) tab(ulariorum) d(evoti) n(umini) m(aiestati)q(ue) e(orum)*,⁵⁰ pronađen je u blizini Novigrada, a započinje posvetom bogu Mitri.⁵¹ Nakon posvete Mitri slijedi posveta caru Filipu, njegovom sinu Filipu te carici Otaciliji Severi, kojega podiže prokurator (*adiutor tabulariorum*)

Prema Kandleru na porečkom je forumu (Maraforu) 1845. godine pronađen natpis kojim *Res publica Parentinorum* posvećuje natpis Aureliju Valeriju Maksimijanu, a datiran je u 288. godinu.⁵² Kandler bilježi i jedan iz ročke skupine natpisa, posvećen Oktavijanu Augustu, a trebao bi mojom transkripcijom glasiti ovako: *Imp(eratori) Caesari/ Divi f(ilio) Aug(usto)/ pontif(ici) maxim(o)/ trib(unicia) potest(ate) XXXVII/ co(n)s(uli) XIII, p(atri) p(atriciae), sacrum*. Konzulsku dužnost obnašao je trinaest puta do 2. godine pr. Kr., a prema početnoj formuli natpis je podignut za života. Stoga, natpis možemo datirati (ukoliko ga je Kandler ispravno prepisao) u to razdoblje.⁵³

Na području Albone (civitas ili municipija) poznata su dva natpisa. Uz spomenuti natpis Filipu Cezaru sačuvan je i natpis posvećen Antoninu Piju za kojega je Albona možda i konstituirana kao municipij.⁵⁴

U municipiju Flanoni sačuvan je fragment natpisa nepoznatom caru, a glasi: *[---pon]tif/ ma[x(im)---/--- Fla]nona inpen[sa publica]*.⁵⁵ Njime Flanona svojim novcem podiže spomeniku nekom od careva čije je ime zbog uništenosti natpisa u većoj mjeri, danas nepoznato. Poznata su još dva natpisa koja spominju Domiciju Lucilu majku Marka Aurelija, poznatu iz njegova djela, a za čijom je smrću u svojim filozofskim razmišljanjima žalio kao za ženinom.⁵⁶

⁴⁹ II t, X/2, br. 6.

⁵⁰ II t, X/2, br. 216

⁵¹ Gregorutti, "Inscrizioni romane scoperte negli anni 1887 e 1888", *AMSI*, 4, Poreč, 1888., 449-457.

⁵² Kandler, *Inscrizioni...* br. 372. Zbog čestog intuitivnog razrješavanja natpisa Kandlerove rezultate neophodno je usporediti s drugim izvorima.

⁵³ Kandler, *Inscrizioni...* br. 515. U korpusu II t, X/3 nisam pronašao navedeni natpis.

⁵⁴ Alka Starac, *Rimsko vladanje u Istri i Liburniji II: Liburnija*, Pula, 2000., 76.

Izuzmemo li brojne natpise kolonije Tergeste, na sjeveru Istre značajno je izdvojiti i nalaz vojničke diplome u blizini Umaga.⁵⁷ Značaj ove i ostalih dosad pronađenih diploma je njihova rijetkost; u Hrvatskoj ih je pronađeno tek dvanaest, a u svijetu oko dvjesto i šezdeset komada.⁵⁸ Tekst spominje Septimija Severa (u vrijeme njegovih reformi, tzv. *constitutio Severiana*), a po njegovim titulacijama dodijeljena je do 194. godine.⁵⁹

Osim natpisa koji neposredno spominju careve, carsku prisutnost posredno čitamo iz natpisa carskih oslobođenika koji u svojem nose ime svoga osloboditelja, tj. cara ili člana carske obitelji. Svi natpisi pokazuju visok stupanj štovanja carskih ličnosti i njegovanja carskog kulta.

3. RAŠIRENOST CARSKOG KULTA

Vjerski je život u rimskom carstvu osim službenih, autohtonih te orijentalnih, uključivao i carski kult. Osim Jupitera, Junone i Minerve u Puli je kao pokrovitelj grada bio štovan i Herkul.⁶⁰ Gajio se i kult domaćih božanstava, kućnih zaštitnika Lara i Penata.⁶¹ Vjerskim životom grada rukovodio je pontifeks biran iz najviših krugova (kao nasljednik arvalske braće; braća orača nastala nakon pada Republike), ispod njega stajao je augur (odgonetao iz leta ptica), a postojao je i zbor Haurispika (proricatelja iz utroba životinja).⁶² Od autohtonih božanstava u Istri su se štovali kultovi Eje, Trite, Tere Histrije te

⁵⁷ Attilio Degrossi, *Inscriptiones Italiae, Histria septentrionalis*, 10, 3, Roma, 1936.

⁵⁸ Ne postoji veća sinteza o vojničkim diplomama na tlu Hrvatske. Podaci su preuzeti iz: Jesenka Miškin, "Rimska vojnička diploma iz Slavonskog Broda", katalog izložbe, 1999.

⁵⁹ Piero Sticotti, "Diploma militare istriano", *Archeografo Triestino*, ser. 3, br. 4, (Trst, 1908.), 289-294.

⁶⁰ Alka Starac, "Arheološka istrživanja kod Herkulovih vrata", *Obavijesti* 1, god 30, (Zagreb, 1998.), 57-60. Zaštitnik stočara, plodnosti, pomoraca... Kao pokrovitelj putnika i puteva i danas stoji kao reljef na ulaznim gradskim vratima. O Herkulu kao zaštitniku grada govori i puni naziv kolonije i 2. stoljeća: *Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea*, a to potvrđuju i mnogi žrtvenici podignuti mu u čast.

⁶¹ Vladeta Janković, *Imenik klasične starine*, Beograd, 1996, 258, 335. Penati su bogovi zaštitnici kuće i obitelji. Središte kulta obiteljskih Penata kućno je ognjište, a državno Vestin hram (Penati, od *penus*=tajno mjesto). Lari su duhovi predaka. Prinostili su im se plodovi, kolači, tamjan, a štovani su na lararijima ili kućnim ognjištima. Postojali su obiteljski i javni Lari.

O štovanju Lara u Puli; ; Vesna Girardi Jurkić, "Dva centra carskog kulta rimske Istre", *Histria Antiqua*, (Pula, 1999.), 23-37.

⁶² N. A. Maškin, u nav. dj. 86-87.

boga Melosoka dok je od orijentalnih kultova prednjačio na čelu s arhigalom i kolegijem dendrofora kult maloazijske Kibebe. Od egipatskih božanstava štovani su, te danas spomenicima posvjedočeni, sinkretizirani Jupiter Amon, Izida, Hator, Ahelaj, Serapis te perzijsko sunčano božanstvo Mitra.⁶³

Još u doba republike proglašavanje čovjeka bogom bilo je neuobičajeno. Kult vladara i njegovo izjednačavanje s božanstvom dolazi s Istoka nakon rimskih osvajanja helenističkog svijeta. Carski kult nastaje početkom principata u doba Oktavijana Augusta te s manjim promjenama održava se sve do Dioklecijanova dominata. Samo ime Augustovo sa Značenjem "uzvišeni" ili "po milosti božjoj" ukazivalo je na njegovu veličinu, a sam je sebe nazivao božanskim sinom (*divi filius*). Sam *imperium* (vrhovna vlast nad nečim) bio je svet, a time i sam vladar posvećen. *Tribunicia potestas* građena je na republikanskim magistraturama dok je trijumf bio najveći trenutak približavanja cara božanstvu⁶⁴. Kult njegovog duha čuvara (*genius* ili *numen*) proširio se po provincijama gdje su bili podizani hramovi u čast domovine i oca domovine, tj. Rome i Augusta. Sam *genius* bio je božanska srž, a *numen* božanska moć. Augustov je genij zahtijevao krvavu žrtvu bika (u helenističkom svijetu to je bio simbol božanskog vladara). Radi toga mnogi reljefi na žrtvenicima Augustovom Geniju, Numenu ili Larima predočavaju scene žrtvovanja bika, otjelotvorene Lare, lovor, krilate Viktorije,⁶⁵ štut (*clupeus virtutis*), krunu (*corona civica*), Augusta u augurskoj odjeći, simbole vjerskog obreda (vrč, plitica) i svećeničkog položaja (augurski litus).⁶⁶ Kult su provodili augustalski seviri (*seviri augustales*), a širili su ga flameni i flaminke. Kolegij augustala činili su bogati oslobođenici s nemogućnošću nekog drugog napredovanja, iako su bili pripadnici državne institucije. Za razliku od njih njihovi su potomci bili birani u gradska vijeća s predispozicijama sjajne karijere. Nakon smrti August je proglašen božanstvom za razliku od kasnijeg Tiberija i Nerona dok su Vespazijan i Kaligula, nastavljajući Augustovu tradiciju, narcisoidno preuveličavali svoje božanske crte.⁶⁷

Prema relevantnim je ostacima u rimskoj Istri zabilježen veći broj kulturnih središta pa ostatke hramova, odnosno pretpostavke o postojanju, imamo u Puli (trijada

⁶³ Vesna Girardi Jurkić, "Dva centra carskog kulta rimske Istre", *Histria Antiqua*, 4, (Pula, 1999.), 23-37.

⁶⁴ Vladimir Posavec, "Razmatranja o istočnim i zapadnim korijenima rimskog carskog kulta", *Histria Antiqua*, 4, 1998., 71-74.

⁶⁵ Reljefi krilatih Viktorija sačuvani su danas na Slavoluku Sergijevaca u Puli.

⁶⁶ Alka Starac, "Novi nalaz spomenika božanskom caru", *Godišnjak muzealaca i galerista Istre*, god. 6, Pula, 2000., 5-7.

⁶⁷ John Bordman i dr., u nav. dj., 155-156.

hramova: Augustov, Jupiterov i Dijanin), u Poreču (Marsu i Neptunu, odnosno u drugoj verziji Jupiteru), Nezakciju (trijada utemeljena na Ejinom kulturnom sjedištu), Rovinju te u uvali Verige na Brijunima (Neptunu, Veneri i Jupiteru).⁶⁸ Kako je između 16. i 12. godine. Istra potpala pod X regiju (kada je granica s Rižane premještena na Rašu), a te iste 12. godine ustanovljen je carski kult, logično je zaključiti kako je gradnja Augustovog hrama u Puli rezultat procesa širenja kulta koji desetljeće nakon osnutka stiže u Pulu. U Istri je posvjedočeno postojanje dva centra carskog kulta; u Nezakciju i Puli. O štovanju kulta u Nezakciju indirektno govori spomenuta trijada hramova te nadgrobni natpis koji spominje jednog sevira iz kolegija augustejskih svećenika.⁶⁹ U arheološkim iskopavanjima još s početka 20. st., a koja su više navrata dovelo je do zaključka o postojanju pravokutne građevine (3m x 2.60m) s polukružnom nišom (apsidom) i pratećim svodom. Prostorija koja se nalazila uz unutarne pročelje portikata foruma, najvjerojatnije je bila *sacellum* namijenjen carskom kultu i štovanju autohtonih Lara.⁷⁰

Drugo središte kulta bio je sam centar kolonije o čemu najjasnije govori jedini potpuno sačuvani hram iz trijade posvećen Romi i Augustu (zabilježeno na arhitravu). Uz sačuvane baze statua s posvetnim natpisima Germanikovom sinu Neronu Cezaru, njegovu stricu Klaudiju prije nego je postao princeps, Vespazijanu i dr.⁷¹, sačuvani su i fragmenti tri carske statue. Prva od njih, zapravo njezin torzo, pronađen je 1881. godine prilikom radova na izgradnji Doma austrijske mornarice. Torzo statue (datiran u posthadrijanovsko razdoblje) pronađen je na prostoru orkestre, a pretpostavlja se da je krasio nišu iznad središnjih vrata scenc. Torzo predstavlja cara u govorničkoj pozi, odjevenog u tuniku s ukrašenim oklopom. Preko leđa mu je prebačen plašt pričvršćen fibulom s desne strane.⁷² Druga statua, odnosno njezin torzo, pronađen je prilikom arheoloških iskopavanja na II dijelu pulskog foruma 1987 i 1988. godine. Torzo je definiran kao carska figura odjevena u oklop i suknjicu (vojničku uniformu), bogato ukrašena što je i primjereno imperijalnoj ikonografiji.⁷³ Treći fragment statue nije toliko značajan svojom

⁶⁸ Vesna Girardi Jurkić, "Dva centra carskog kulta rimske Istre", *Histria Antiqua*, 4, Pula, 1999., 23-37.

⁶⁹ IIt, X/1, br. 679.

⁷⁰ Guido Rosada, "Lares e culto dell' imperatore presso il foro di nesactium?", *Histria Antiqua*, 4, Pula, 1999., 127-136.

⁷¹ IIt, X/1, br. 36, 37, 40 i dr.

⁷² Anton Gnirs, *Lantico teatro di Pola*, Poreč, 1909.; Štefan Mlakar, "Iz inventara svjedočanstva o kazališnom životu u Puli", *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad, 1979., 92-106.

⁷³ Narcisa Bolšec Ferri, Robert Matijašić, "Arheološka istraživanja 1987-1988 na II dijelu foruma", *Arheološki pregled-Archaeologica Jugoslavica* 1988, Ljubljana, 1990., 149-151.

pojavom koliko lokacijom na kojoj je pronađen. Stopalo lijeve noge te desna noga do koljena uz koju kleči rob (bez sačuvane glave i desne ruke) sačuvani su fragmenti statue koja je nekoć krasila nišu prostorije carskog kulta. Prostorija (14m x 10m) nalazila se na SI dijelu foruma. Pravokutnog je oblika, a središnja os bila joj je paralelna s pravcem hramova. Sjeverna i južna strana prostorije su manje, a južni zid s ugaonim pilastrom tvorilo je edikulu u izbočenoj niši. Upravo u toj niši pretpostavlja se smještaj statue. Fragment sačuvanog vijenca (danas vidljiv u ulazu AMI-ja u Puli) najvjerojatnije je fragment dekoracije sale carskog kulta.⁷⁴ Istočni zid također je tvorilo jednu veću apsidu dok je zapadna strana bila omeđena stupovima čime je forumski portik zajedno s praznim prostorom između bazilike (ili taverne) omogućavao izlaz na trg.

4. CARSKI POSJEDI KOLONIJE POLE

Postojanje carskih zemljišnih posjeda, dobara koja su se prostirala cijelom Istrom, davalo je Histriji neku vrstu povlaštenog položaja. Oni su osim maslinika i vinograda uključivali i tvornice tegula i amfora dok je središte upravljanja bilo središte najjužnije kolonije. Iz nje su cijelom Histrijom upravljali *procurator* (glavni upravitelj), *tabularius* (čuvar katastika) te *dispensator* (nadgledatelj isplaćivača).⁷⁵ Povlašteni položaj (za flavijeveke dinastije) Histrije uvjetovao je i postojanje lokalnog ureda iz kojeg su spomenuti upravitelji prikupljali različite vektigalije. Rimski uglednici, odnosno bliži i dalji rođaci rimske carske obitelji, svojim su gospodarskim posjedima i postrojenjima za preradu vina i maslina upotpunjavali svoju egzistenciju.⁷⁶

Radi lakšeg razumijevanja neophodno je objasniti razliku između carskih i ostalih gospodarskih posjeda te razlikovanje rezidencijalnog od gospodarskog dijela pojedinog posjeda. Četiri su vrste lokaliteta na temelju kojih možemo rekonstruirati nekadašnje stanje i funkcije posjeda. Prva su skupina posjedi isključivo stambene namjene (Valbandon, Barbariga, Sorna i Katoro), drugu skupinu čine posjedi sa zgradama isključivo proizvodne namjene (uljara u Barbarigi, Červar), treća su skupina posjedi i s gospodarskim i stambenim karakterom (uvala Verige na Brijunima, Šijana, Velika Šaraja, Labinci) dok četvrtu čine lokaliteti poput ovih iz treće skupine, međutim, s nemogućnošću točne rekonstrukcije.⁷⁷ Najistaknutiji među njima jest ranocarski posjed u

⁷⁴ Gunther Fischer, *Das romische Pola – Eine archaologische Stadtgeschichte*, Munchen, 1996., 92.

⁷⁵ Vito A. Sirago, *Principato di Augusto*, Bari, 1978., 33-34.

⁷⁶ Alka Starac, *Rimsko vladanje...* 58-59.

⁷⁷ Robert Matijašić, *Gospodarstvo...* 300.

uvali Verige na Velom Brijunu, arheološki istraživani kroz cijelo 20.st. (Gnirs 1902-1914, Mirabella Roberti 1936, Mlakar 1979). Rezidencijalni dio protezao se na četiri terase dok su gospodarski dio sačinjavale prostorije s tjeskovima za ulje i vino, spremište s dolijama, vinski podrum i dr. Uz peristilno dvorište, biblioteku, palestru i terme, postojale su i tri edikule posvećene Neptunu, Jupiteru i Veneri, a cijeli je kompleks uz more bio povezan sustavom portika i kripoportika.⁷⁸

Dio gospodarskih posjeda sačuvan je danas u predijalnoj toponomastici, odnosno u toponimima onih istarskih sela i stanija koje su i nakon antičkog perioda nastavile kontinuitet života. Pod tim smatramo isključivo toponime s pridjevskim sufiksom -an/-ana koji su danas, osim stupnja romanizacije, dokaz važnosti poljoprivrede za opstanak kolonije na centuriranoj zemlji dodjeljivanoj kolonistima.⁷⁹ Uz spomenute gospodarske posjede carski su posjedi (već od Augustova doba) potvrđeni uglavnom kroz epigrafiju i djelomično toponomastiku. Tako primjerice natpis Tiberijeve oslobođenice Julije Profaze pronađen na Valturskim poljima, žrtvenik carskog roba Oktavija (Augustove sestre Oktavije) iz uvale Kuje kod Ližnjana potvrđuju te posjede kao carske.⁸⁰ Uz natpis Tita Flavija, Augustovog oslobođenika, pronađenog na području Šišana⁸¹, postoji još dvadesetak natpisa oslobođenika i robova carske obitelji.⁸²

Toponomastika donosi dva zanimljiva primjera; kontradu Tavian kod sela Ševe, odnosno Antinian negdje na puljskom ageru.⁸³ Prvi toponim može se povezati s Oktavijanom Augustom, ali usudujem se reći i njegovom sestrom Oktavijom, a drugi s Markom Antonijem ili pak Antonijom Minor kao dokazanom vlasnikom posjeda u Poli čemu u prilog ide i zapis iz 1144. godine koji ga imenuje *Antoniana villa*. Iako ne postoje čvršći dokazi koji bi išli u prilog ovim tvrdnjama, ne postoje niti protuargumenti koji bi ih pobili. Prema jednom pronađenom natpisu na području Busolera i to se područje smatra Augustovim budući da se natpis dovodi u vezu s njegovim osobnim prijateljem

⁷⁸ Vlasta Begović Dvoržak, Goran Hudec: "Istraživanja rezidencijalnog kompleksa palače u uvali Verige na Brijunima digitalnom obradom i analizom aerofotografiranja metodom linearne modifikacije histograma", *Obavijesti* 3, god 25, (Zagreb, 1993.), 59-61.

⁷⁹ Robert Matijašić, "Antičko naslijeđe u toponimiji Istre; toponimi -an, -ana u Istri i Dalmaciji", *Histria Historica* 4, 2, 1981, 107-133.

⁸⁰ II t, X/1, 585.; Alka Starac, *Rimsko vladanje...* 78.

⁸¹ II t, X/1, 598.; Robert Matijašić, "La presenza imperiale nell' economia dell' Istria romana e nel contesto adriatico", *Histria Antiqua*, 4, Pula, 1999., 18.

⁸² II t, X/1, br. 46-63. Ovo je broj poznatih natpisa do nakon drugog svjetskog rata.

⁸³ Robert Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium*, Zagreb, 1988., 75-77.

i vitezom Gajem Cilnijem Mecenatom. Osim mogućeg Mecenatovog darivanja posjeda Augustu vjerojatno su slično učinile i neke senatorske obitelji u Poli kao, npr. Statiliji, Apuleji, Setidiji i Lekaniji. Ovi posljednji poznati su kao vlasnici radionice amfora u Fažani, a pripisuju im se posjedi od Štinjana do Fažane uz more, uključujući i Brijune. Premda nema pisanih dokaza, osim za dokazani carski posjed u uvali Verige, lokaliteti nekadašnjih ljetnikovaca uz obalu Valbandona i Barbarige te kompleks na Vižuli kod Medulina, pripadali su ako ne carskoj obitelji, onda najvišim slojevima rimskog društva.⁸⁴

5. ANTONIJA I AGRIPINA MINOR

Nevelik korpus rimske portretne plastike u Istri danas čini sedam portreta⁸⁵ među kojima su sačuvana i dva portreta povijesno značajnih ličnosti. Prvi od njih, datiran u prvu polovicu 1. st., portret je mlade žene koja svojim stilskim karakteristikama slični dosad poznatim portretima Antonije Minor.⁸⁶ Kćerka Augustove sestre Oktavije i Marka Antonija, udovica Tiberijevog brata Druza te majka nevoljenog Klaudija (kako navodi i sam Svetonije)⁸⁷, igrala je značajnu ulogu u razbijanju planova konzula Sejana, glavnog Tiberijevog pomoćnika da preuzme princepsovo mjesto.⁸⁸ Iz postojećih posrednih povijesnih izvora, epigrafskih natpisa te danas sačuvanog toponima, pretpostavlja se boravak Antonije Minor s djecom u Puli na naslijeđenim posjedima svoga oca, a što je povuklo i naseljavanje njezine brojne robovske obitelji.⁸⁹

Iz plejade Antonijinih robova važno je izdvojiti dvoje njih; Antonija Feliksa te Antoniju Cenidu. Antonije Feliks spomije se na jednom natpisu koji je Antonija

⁸⁴ Alka Starac, "Carski posjedi u Istri", *Opuscula Archaeologica*, 18, 1994., str 133-145.; Robert Matijašić, *Gospodarstvo...* 115-145.

⁸⁵ Robert Matijašić, "Izbor rimske portretne plastike Arheološkog muzeja Istre u Puli", *Histria Archaeologica* 11-12, Pula, 1980/1., 17-30. U svom tekstu iznosi opis četiri ženska, dva muška te jednog dječjeg portreta.

⁸⁶ Nenad Cambi, Marija Kolega, "Antički portret u Dalmaciji i Istri", katalog izložbe, (Zadar, 1990), str.26-27; Glava pronađene žene izrađena od bijelog mramora, žućkasto patiniranog, visoka 38 cm., datirana u polovicu 1. stoljeća, a čuva se u Augustovom hramu u Puli. Žena je to mlade dobi s lijepim crtama lica, guste i valovite kose koja se preko sljepoočnica spušta u pundu. Stilske karakteristike portreta povezuju se s dosad pronađenim portretima Antonije Minor.

⁸⁷ Gaj Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*, Beograd, 2001., 70. (u prijevodu Nikole Šopa) Svoga sina nazivala je nedonoščetom i kržljavcem, a nerijetko je koristila krilaticu: "Gluplji je od moga Klaudija!"

⁸⁸ John Bordman i dr., u nav. dj., 162-163.

⁸⁹ Alka Starac, *Rimsko vladanje...*, 81.

Klementijana dala podići spomenik svome unuku Luciju Aneju Domiciju Prokulu, parunuku Antonija Feliksa. Natpis glasi : *L(ucio) Anne/io L(uci) f(ilio)/ Domitio/ Proculo/ c(larissimo) p(uer)/ pronepoti/ Antoni/ Felicis/ Antonia/ Clementiana/ avia/ l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum)*.⁹⁰ U Tacitovim "Historijama" spominje se kao jedan od prvih carskih robova oslobođenika koji se domogao najviših državnih funkcija (prokurator u Judeji u doba suđenja apostolu Pavlu 54. godine) . Prva mu je žena bila kćer Kleopatre i Antonija, a druga kćer Judejskog kralja Heroda. Antonije Feliks pratio je Klaudija od dolaska na prijestolje 41. god. pa do smrti 54. god. Prema Kandleru gentilicij Domicija pokazuje vezu s carskom obitelji (Agripina Minor udala se za Domicija pa je posinjeni Neron preuzeo taj gentilicij) stric i brat Antonije Klementijane oslobođenice Antonije Minor i Antonija Feliksa, Palant, također oslobođenik, jednako se kao i brat uzdigao do najviših državnih funkcija u carstvu.⁹¹ Za Antoniju Minor još možemo spomenuti pokušaj Kandlera da locira kuću u kojoj je boravila. On smješta Antonijinu palaču uz gradska Eskulapova vrata koja su gledala prema moru. Premda bez konkretnih dokaza, čini to analogno i intuitivski.⁹² Sljedeća osoba vrijedna pažnje iz Antonijine plejade robova je i Antonija Cenida. Bila je najmilija od Vespazijanovih ljubavnica dok su mu druge bile tek zamjena kada je ova bila odsutna, a s njom je ljubovao i za života supruge Flavije Domitile.⁹³ Bila je uposlana kao pisarica kod Antonije Minor i za njezinog boravka u Puli. Po tradiciji je upravo Vespazijan završivši Pulski Amfiteatar posvetio Antoniji Cenidi.⁹⁴

Pri arheološkim iskopavanjima na samom kraju ulice Sergijevaca, prije ulaska na Forum s desne strane na lokalitetu stručnom terminologijom nazvanom "Blok 11"⁹⁵, pronađen je antički portret pripisan Agripini Minor te torzo cara u vojničkoj uniformi. Taj mramorni portret dobro je očuvan i datiran u sredinu 1. st., a Agripini se pripisuje na temelju već pronađenih sličnih portreta.⁹⁶ Agripina (16–59) bijaše sestra Kaligulina koju je prognao iz Rima, a

⁹⁰ IIt X/1, br. 39

⁹¹ Pietro Kandler, *Notizie ...*, 110-112.

⁹² Pietro Kandler, *Notizie...*, 120-121.

⁹³ Gaj Svetonije Trankvil, u nav. dj. 152, 158.

⁹⁴ Alka Starac, *Rimsko vladanje...* 82.

⁹⁵ Narcisa Bolšec Ferri, Robert Matijašić, "Arheološka istraživanja 1987-1988 na JI dijelu foruma", *Arheološki pregled-Archaeologica Jugoslavica* 1988, Ljubljana, 1990., 149-151.

⁹⁶ Nenad Cambi, Marija Kolega, u nav. dj., 28-29. Dobro sačuvan mramorni portret mlade, djelomično oštećen (nos, usne, brada), visok 38 cm., datiran je u sredinu 1. stoljeća. Kosa je po sredini podijeljena, pokriva sljepoočnice i oči. Pramenovi kose oblikuju zavojite pužice do ispod ušiju, odakle se spušta po nekoliko uvojaka. Na temelju poznatih portreta iz Kopenhagena i Milrea pripisuje se Agripini Minor (16-59).

dolaskom na prijestolje strica Klaudija, ona se vraća u Rim i udaje za Pasijena Krispa (u prvi brak stupila je u dvanaestoj god. života, udavši se za Lucija Domicija Arhenobarba, rodivši s njime sina i budućeg cara Nerona). Smrću drugog supruga udaje se za Klaudija, a njegovom smrću postaje caricom vladajući zajedno sa sinom Neronom.⁹⁷ Car Klaudije je nakon smrti Mesaline oženio kćer brata Germanika i na njen nagovor posinio Nerona. Agripininim trovanjem Klaudija a i prije njega Germanikovim i sve većim uplitanjem u sinovljeve poslove, Neron ju je dao ubiti.⁹⁸ Prema Svetoniju Agripina je Klaudija primamila nježnošću i milovanjem pa je prekršivši pravilo ulaska u brak s krvnim srodnikom naložio senatu da to ozakoni.⁹⁹ Posluživši ga jedne večeri gljivama, otrovala ga je te na prijestolje dovela onoga od čije će ruke stradati. Više godina kasnije Neron je dao ubiti svoju majku o čemu kruže različite priče. Veliku ulogu u okretanju sina protiv majke imao je filozof Seneka, kao Neronov osobni učitelj, te nekadašnji Agripinin miljenik Bur.¹⁰⁰

Ne postoji točan podatak je li Agripina ikada posjetila Polu, međutim, njezina carska obitelj imala je posjede u Istri (Valturska polja, okolica Ližnjana, okolica Štinjana, ravnica uz Medulinsku cestu te toponim Tore di Boraso kod Rovimja). Jedna od brojnih Agripininih spletki veže se za konzula Tita Statilija Taura, unuka Augustovog suborca Tita Statilija, kada je ovaj 44.g. pr. Kr. bio prisiljen na samoubojstvo nakon optužbi za iznuđivanje te vjerovanje u vraćanje.¹⁰¹ Statiliji su inače bili jedna od obitelji s velikim brojem posjeda u Istri, posebice na Poreštini¹⁰² pa je navođenjem Statilija na samoubojstvo vjerojatno bio cilj prigrabljivanje njegovih posjeda. Dva pronađena carska portreta vjerojatno nisu jedina postojeća. Buduća arheološka istraživanja zacijelo će donijeti još poneki portret slavni carskih ličnosti i time tješnje povezati Pulu s carskim obiteljima, a možda i samim carevima.

⁹⁷ Alka Starac, "Agripina Mlada u Puli", *Godišnjak muzealaca i galerista Istre*, Pula, 1997, 1-2.

⁹⁸ Gaj Svetonije Trankvil, u nav. dj., 87-117.

⁹⁹ Gaj Svetonije Trankvil, u nav. dj. 75-76. Klaudije je bio velika izjelica te je donio (najvjerojatnije) i uredbu o puštanju vjetrova u carskoj prisutnosti. Pogubio je i više stotina visokih rimskih dužnosnika.

¹⁰⁰ Gaj Svetonije Trankvil, na ist. mj.

¹⁰¹ Alka Starac, "Agripina...", 2.

¹⁰² Robert Matijašić, *Gospodarstvo...*, 445.

6. CARSKA IMENA U POLI

Onomastička proučavanja, temeljena uglavnom na radu Mate Križmana s kraja prošlog stoljeća¹⁰³, uključuju i carska imena koja zajedno s grčkim imenima čine opoziciju domicijalnim histarskim imenima. Iz dosad poznatih povijesnih činjenica možemo zaključiti kako su carska imena u Poli posljedica dodjeljivanja građanskih prava oslobođenim robovima te kolonizacije Istre općenito. Statistika na temelju sačuvanog epigrafskog korpusa pokazuje nam najveću koncentraciju imena na pulskom ageru, ukupno 99 od 735 natpisa, a što je 73% u odnosu na cijelu Istru (odnosno Histriju, bez liburnijskog dijela).¹⁰⁴ Sredinom 1.st. kognomen dobivaju i žene i muškarci dok u 2.st. dolazi do pojedinih izostanaka prenomena iz troimenske formule što je, međutim, mala pojava. Od carskih obiteljskih imena ističu se *Iulii* (od početka carstva pa do Kaligule), *Claudii* (u doba Klaudija i Nerona), *Flavii* (od Vespazijana do Domicijana), *Cocceii* (u doba Nerone), *Ulpii* (u doba Trajana), *Elii* (iz vremena Hadrijana i Antonina Pija), *Aurelii* (iz doba Marka Aurelija, Komoda i Karakale) te *Septimii* (iz vladavine Septimija Severa). Sva navedena imena sastavni su dio imenskih formula samih careva po čemu i datiramo njihovu prisutnost u pulskoj koloniji, odnosno i same natpise na kojima se javljaju.

7. ZAKLJUČAK

Prisutnost careva u koloniji Poli kompleksna je pojava radi čega je danas možemo pratiti kroz više segmenata. Jasno se može zaključiti kako problem prisutnosti careva ne podrazumijeva konkretno njihovu tjelesnu prisutnost. Carski posjedi u kolonijalnom ageru, carski portreti i statue, carska imena te štovanje carskog kulta, neki su od segmenata proučavanja pri čemu epigrafski korpusu, s natpisima koji konkretno spominju careve, daje najjači pečat obradenoj temi.

Na pulskom su kolonijalnom ageru već krajem republike postojali veliki zemljišni posjedi, a pripadali su Oktavijanu Augustu te njegovoj obitelji i prijateljima. Vremenom su se povećavali donacijama senatora, a u vrijeme Flavijevaca pretpostavljaju se područja istočno od grada, na zapadnoj obali, Brijuni te tvornica opeka u Fažani blizu Pule. Tijekom Julijejsko-Klaudijejske dinastije središte administracije carskih posjeda bilo je smješteno u Rimu. Nakon Vespazijanove decentralizacije administracije carskih posjeda, središte za Histriju smješteno je u Poli. U trećem stoljeću nakon povećanja posjeda postavljen je zajednički prokurator za Istru i Dalmaciju.

¹⁰³ Mate Križman, *Rimska imena u Istri*, Zagreb, 1991.

¹⁰⁴ Mate Križman, u nav. dj., 188-189.

Kolonija je Pola uz mnogobrojne kultove štovala i carski kult. Mnogobrojne natpise posvećene vladarima Julijejsko-Klaudijejske te Flavijejske dinastije te članovima njihove obitelji podizali su pojedinci za njihova života. Danas sačuvane kamene baze s posvetnim natpisima koje su imale funkciju postolja brončanih ili kamenih statua, stajale su uglavnom na pulskom forumu. Često nazivane i žrtvenicima (premda u pravom smislu riječi to nisu bile), nisu pronadene *in loco*, već uglavnom u pojačanom dijelu kasnoantičkih zidina kao građevinski materijal. Osim sale carskog kulta, locirane na forumu, o njemu najizravnije svjedoči Augustov hram sa sačuvanim dijelom posvetnog natpisa božici Romi i caru Augustu.

Uz fragmente sačuvanih carskih statua, antički portreti Antonije i Agripine Minor samo potvrđuju već poznate povijesne činjenice. Premda za Agripinu Minor nije sasvim utvrđeno je li ikada bila u Poli, za Antoniju Minor to možemo sa sigurnošću tvrditi i to kroz povijesne izvore i epigrafiju. Njezini robovi Antonije Feliks te Antonija Cenida boravili su u Poli kao dio njezine robovske obitelji. Prema predaji je upravo car Vespazijan svojoj ljubavnici Antoniji Cenidi posvetio završetak gradnje pulskog amfiteatra. Onomastičkim istraživanjima danas su zanimljivi natpisi robova oslobođenika s imenom cara ili pripadnika carske obitelji koji ih je oslobodio te natpisi s carskim obiteljskim imenima.

Gospodarski i trgovinski značaj Histrije kao i briga za njegov razvoj vidi se kroz sačuvane miljokaze s podacima o gradnji cesta.

Osim navedenih činjenica koje povezuju Pulu s rimskim carevima, sam gospodarski, kulturni, vjerski i društveni značaj Pule možda i više govori o njezinoj važnosti u tadašnjem svijetu. Upravo taj značaj bez utjecaja carskog vrha sigurno ne bi bio moguć, a očemu danas govori bogata arheološka baština. Proučavanja na temelju kojih su sumirani svi navedeni podaci, počela su još krajem 19. stoljeća, a traju još i danas.

LITERATURA

- Ammianus Marcellinus, *Res gestae ab excessu Nervae*
- Marko Aurelije, *Samomu sebi*, (u prijevodu Zvonimira Milanovića), Zagreb, 1996.
- Vlasta Begović Dvoržak, Goran Hudec: "Istraživanja rezidencijalnog kompleksa palače u uvali Verige na Brijunima digitalnom obradom i analizom aerofotografiranja metodom linearne modifikacije histograma", *Obavijesti* 3, god 25, (Zagreb, 1993).
- Bernardo Benussi, "Dalle annotazioni di Alberto Puschi", *Archeografo Triestino*, ser. III, vol. XIV, (Trst, 1927/28).
- Narcisa Bolšec Ferri, Robert Matijašić, "Arheološka istraživanja 1987-1988 na JI dijelu foruma", *Arheološki pregled - Archaeologica Jugoslavica* 1988, (Ljubljana, 1990).
- John Bordman i dr., *Oksfordska istorija rimskog sveta*, Beograd, 1999., (naslov izvornika: *The Oxford History of the Classical World*, Oxford University Press, 1986., 1988).
- Nenad Cambi, Marija Kolega, "Antički portret u Dalmaciji i Istri", katalog izložbe, Zadar, 1990.
- Gian Rinaldo Carli, *Antichità Italiane* II, 1794.
- Attilio Degrassi, *Fianona-il sito della città antica e recenti scoperte, scritti vari di antichità* II, Rim, 1962.
- Attilio Degrassi, "Inscriptiones Italiae", 10, 2, *Parentium*, Rim, 1934.
- Attilio Degrassi, "Inscriptiones Italiae", *Histria septentrionalis*, 10, 3, Roma, 1936.
- Gunther Fischer, *Das römische Pola – Eine archaologische Stadtgeschichte*, Munchen, 1996.
- Vesna Girardi Jurkić, "Dva centra carskog kulta rimske Istre", *Histria Antiqua*, 4, Pula, 1999.
- Anton Gnirs, *L'antico teatro di Pola*, Poreč, 1909.
- Carlo Gregorutti, "Inscrizioni romane scoperte negli anni 1887 e 1888", *AMSI*, 4, Poreč, 1888.
- Carlo Gregorutti, "La fulonica di Pola ed iscrizioni inedite polensi", *Archeografo Triestino*, n. s., br., 4, Trst, 1876/7.
- Vladeta Janković, *Imenik klasične starine*, Beograd, 1996.
- Pietro Kandler, *Inscrizioni dei tempi romani rinvenute nell' Istria*, Trst, 1855
- Pietro Kandler, *Notizie storiche di Pola*, Poreč, 1876.
- Mate Križman, *Rimska imena u Istri*, Zagreb, 1991.
- Lujo Margetić, "Respublica Nesactensium", *Živa antika*, 33, 2, Skopje, 1983, 195-200.
- N. A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd, 1997.
- Robert Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium*, Zagreb, 1988.

- Robert Matijašić, *Antička Pula*, Pula, 1996.
- Robert Matijašić, "Antičko nasljeđe u toponimiji Istre, toponimi -an, -ana u Istri i Dalmaciji", *Histria Historica*, 4, 2, 1981, 107-133.
- Robert Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre*, Pula, 1998.
- Robert Matijašić, "Izbor rimske portretne plastike Arheološkog muzeja Istre u Puli", *Histria Archaeologica* 11-12, Pula, 1980/1.
- Robert Matijašić, "La presenza imperiale nell' economia dell' Istria romana e nel contesto adriatico", *Histria Antiqua*, 4, Pula, 1999.
- Robert Matijašić, "Smještaj Mutile i Faverije u svjetlu topografije južne Istre", *Opuscula Archaeologica*, (u tisku)
- Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula, 2003.
- Jesenska Miškin, "Rimska vojnička diploma iz Slavenskog Broda", katalog izložbe, 1999.
- Štefan Mlakar, "Iz inventara svjedočanstva o kazališnom životu u Puli", *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad, 1979.
- I. G. Pavan, "Il rilievo del Tempio d' Augusto di Pola", *AMSI*, n.s. 19., Poreč-Trst, 1971.
- Vladimir Posavec, "Razmatranja o istočnim i zapadnim korijenima rimskog carskog kulta", *Histria Antiqua*, 4, 1998.
- Guido Rosada, "Lares e culto dell' imperatore presso il foro di Nesactium?", *Histria Antiqua*, 4, Pula, 1999.
- Vito A. Sirago, *Principato di Augusto*, Bari, 1978.
- Alka Starac, "Agripina Mlađa u Puli", *Godišnjak muzealaca i galerista Istre*, Pula, 1997.
- Alka Starac, "Arheološka istraživanja kod Herkulovih vrata", *Obavijesti* 1, god 30, Zagreb, 1998.
- Alka Starac, "Carski posjedi u Istriji", *Opuscula Archaeologica*, 18, 1994.
- Alka Starac, "Novi nalaz spomenika božanskom caru", *Godišnjak muzealaca i galerista Istre*, god 6, (Pula, 2000).
- Alka Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji: Histrija*, Pula, 1999.
- Alka Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji II: Liburnija*, Pula, 2000.
- Piero Sticotti, "Diploma militare istriano", *Archeografo Triestino*, ser. 3, br. 4, Trst, 1908.
- Piero Sticotti, "Sugli scavi di Nesazio", *Atti e memorie della società Istriana e storia patria*, (AMSI), Poreč, 1902.
- Gaj Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*, Beograd, 2001., (u prijevodu Nikole Šopa)
- Milan Žepić, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb, 1881.